

NİTQIN İNKİŞAFINDA OMONİM, SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRİN TƏDRİSİNİN ROLU

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün semantik məna növlərinin şagirdlərə mənimsənilməsinin müstəsna rolu vardır. Məlumdur, ki, insanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir- birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s. Təfəkkürlə bilavasitə bağlı olan nitq iki funksiyanı yerinə yetirir o, bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyət vasitəsidir, digər tərəfdən, təfəkkür formasıdır. Belə ki, insan daxili nitqin köməyi ilə sözlərlə fikirləşir. Ana dili məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli və əxlaqi tərbiyəsinin mənbəyi və vasitəsidir. Uşaq adətən iki yaşından danışmağa başlayır və 6-7 yaşında artıq ətrafındakılarla tam ünsiyyət saxlaya bilir. Uşağın nitqinin inkişafı onun ana dilinə yiyələnməsi deməkdir. Nitqin formalaşması bu dövrdə ana dilini heç bir şey əvəz edə bilməz. Ana dili uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə içərisində yaşadığı cəmiyyətlə onun tarixi ilə onun istəkləri ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilmədiyi şəkildə tanış edir. Buna görə də uşaqların düzgün rabitəli və ifadəli nitqə yiyələnmələri məktəbəqədər tərbiyənin başlıca vəzifələrindən biridir.

Nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələsinə ümumtəhsil məktəblərində də böyük önəm verilir. Ümumtəhsil məktəblərinin tədris olunan bütün fənlərin əsas məqsədlərindən biri şagirdin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirmək, şagirdlərin fikirlərini sərbəst şəkildə, dolğun və aydın nitqlə ifadə etmək bacarıqları formalaşdırmaqdır. Bu istiqamətdə bütün fənn müəllimləri fəaliyyət göstərməlidir. Lakin bu istiqamətdə əsas yük Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənni müəllimlərinin üzərinə düşür.

Şagirdlərinin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dilçiliyin ən maraqlı bölmələrindən biri olan leksikologiyanın əvəzsiz rolu var. Nitq bacarıqları yanandan bəri fikirlərimizi sözlərlə ifadə edirik. Leksikologiya bölməsində sözlərin məna rəngarəngliyi - həqiqi və məcazi mənası, yaxın və əks mənası, leksik və qrammatik mənası, ilkin və törəmə mənası və s tədris olunur. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən, leksikologiyanın bir bölməsi olan omonimlər sinonimlər və antonimlərlə eyni dərəcədə tədris olunmalıdır. Lakin məktəblərdə, eləcə də qəbul imtahanlarında omonimlərdən geniş bəhs olunur. Bir çox dünya dilçiləri kimi Azərbaycan dilçilərinin də diqqətini omonimlər daha çox cəlb edir. Bu sahədə geniş tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatçıları arasında Həsərət Həsənov daha çox seçilir. Onun hazırladığı omonimlər lüğtində bir çox problemlər həll olunmuşdur. Şagirdlərin omonim mövzusunun mənimsədilməsi zamanı qarşılaşdığı çətinliklərdən biri omonim sözlərlə çoxmənalı sözlərin qarışdırılmasıdır. Çünki hər iki məna qrupuna daxil olan sözlərin deyilişi və yazılışı eynidir. Bəzən isə bir sözün həm omonim, həm də çoxmənalı olması bu bəhsin mənimsədilməsində çətinliklər yaradır. Yaranan çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müəllim bu məna qruplarını daha rahat şəkildə fərqləndirə biləcək üsullar tapmalıdır. Belə ki, çoxmənalı sözlərlə omonimləyi fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Çoxmənalı sözlərdən fərqlin olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənada olur
 2. Omonimlər həm fərqli, həm də eyni nitq hissəsinə aid ola bildiyi halda, çoxmənalı sözlər yalnız eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Məs.: kök (tərəvəz) - kök (ağac kökü) – kök (əlamət bildirən sifət); ayaq (insan ayağı) - ayaq (kəndin ayağı). Göründüyü kimi birinci nümunədəki omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə, ikinci nümunədəki çoxmənalı sözlər isə eyni nitq hissəsinə aiddir.
 3. Omonimlər tamamilə fərqli mənaları bildirir, lakin çoxmənalı sözlərdə törəmə məna ilə ilkin məna arasında semantik bəolülük özünü göstərir.
 4. Çoxmənalı sözlər lüğətlərdə bir sözle özünü göstərsə də, omonimlərin hər mənası ayrılıqda göstərilir.
 5. Çoxmənalı isimlər, əsasən, bədən üzvləri ilə bağlı olan sözlərdir.
 6. Omonimləri ayrı leksik vahid hesab edirik, çoxmənalı sözlər isə bir leksik vahid kimi qəbul olunur.
- Bu siyahını daha da uzatmaq olar. Bu fərqləri yadda saxlayan şagird omonimləle çoxmənalı sözləri asanlıqla fərqləndirə biləcək.

Omonimləri tədris edən zaman slaydlardan, iş vərəqlərindən, şəkillərdən, dərslik və metodik vəsaitlərdən istisafadə etmək dərsi daha səmərəli hala gətirir.

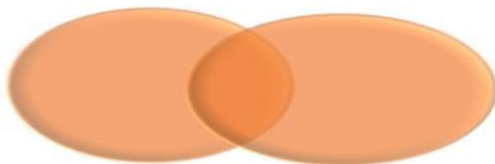
Gəlin həm omonim, həm də çoxmənalı sözləri mənimsətməyə xidmət edən tapşırıq nümunəsinə baxaq.

Dərsin qiymətləndirmə mərhələsini təyin edən meyarlar aşağıdakı kimi ola bilər. Omonim sözləri müəyyənləşdirir, fərqləndirir Omonimləri çoxmənalı sözlərdən ərqləndirməyi bacarır. Əməkdaşlıq. Tapşırığın vaxtında təqdim olunması.

Omonimlər

çoxmənalı sözlər

*Dam, qazan, kitab,
kök, burun, xal, aş,
alçaq, al. boz, bal*

Həm omonim, həm çoxmənalı sözlər

¹²¹ BDU-nun magistrantu, subheaslan@gmail.com

Sinonim sözü yunan mənşəli sözdür, tərcümədə eyni ad mənasını verir. Sinonimlər fərqli formada yazılan, tələffüz edilən, lakin mənə cəhətdən eyni və ya yaxın olan sözlərə deyilir. Sinonimlər də digər semantik növlər kimi orta məktəbin V sinfində tədris olunur. Sinonimlərin tədrisinin nitqin zənginləşməsində böyük rolu vardır. Sinonimlərin arasında bənzərlik olsada, hər sinonim fərqli fikri ifadə zənginliyinə, istifadə olunma səviyyəsinə görə fərqlənirlər. Biz hər yaxın və ya oxşar mənalı sözü sinonim götürməməliyik. Sinonimlərin də özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Sinonim sözlər yalnız eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Yəni biz qorxmaz sifəti ilə qorxmayan feili sifətini mənalara eyni olsa da sinonim kimi hesab edə bilmərik. Sinonim sözlərin kökləri eyni ola bilməz. Yəni biz bənzər və məzəli spzlərini eyni mənada olmasına baxmayaraq, eyniköklü olduğu üçün sinonim hesab edə bilmərik.

Sinonim sözlərdən bədii ədəbiyyatda sözlərin, ifadələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Sinonimlər lüğət tərkibinin zəngin olduğunu göstərən əsas ünsürlərdəndir. Sinonimlər eyni anlayışı ifadə etsə də, müəyyən qədər mənə çaralarında fərqlilik müşahidə olunur. Bu səbəbdən də sinonimlər eyni və yaxın mənada olmasına görə 2 yerə bölünür: nisbi

və mütləq sinonimlər Mütləq sinonimlərə dubletlər də deyilir.

Nisbi sinonimlər hər zaman bir-birini əvəz edə bilməyən, mətndə yerinə görə bir-birini əvəz edən sinonimlərdir. Məs.: ürək, könül, qəlb sözləri bir-biri ilə nisbi sinonim hesab olunur. Çünki bu sözlər bir-birinin ekvivalenti deyil. Onun ürəyi ağrıyır cümləsində ürək sözünü könül, yaxud da qəlb sözü ilə əvəz etmək olmaz. Lakin Arazın ürəyi yaralıdır cümləsində biz ürək sözünü sinonimləri ilə əvəz edə bilərik. Mütləq sinonimlər isə hər zaman bir-birini əvəz edə bilən sinonimlərdir. Bu sözlərə nümunə kimi eynək, çeşmək, gözlük sözlərini göstərmək olar.

Orta məktəblərdə sinonimlərin tədrisi şagirdlərin nitqinin zənginləşdirilməsinə xidmət göstərir. Sözlün leksik mənasını izah etmə yollarından biri kimi həmin sözün sinonimini qeyd etmək lazımdır. Bəzən elə hallar baş verir ki, bir anlayışı ifadə edən söz dilimizdə olduğu halda yad dildən bu ifadəyə sinonim söz yaranır və nəticədə dildə yersiz təkrarlar əmələ gəlir. Tədris zamanı şagird bilməlidir ki, sinonimlər bəhsi ona nə üçün tədris olunur, sinonimləri bilmək nə üçün vacibdir? Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, sinonimlər nitqin zənginləşməsinə, söz ehtiyatının artmasına zəmin yaradır. Biz sinonim sözlərdən yerində istifadə etməklə nitqimizi fikirlərimizi daha dolğun və zəngin şəkildə ifadə edə bilərik. Dərsin motivasiya mərhələsində aşağıdakı kimi tapşırıq nümunələrindən istifadə etmək olar. Bu tipli tapşırıqlar məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, şagirdlərdən daha çox diqqət tələb edir. Eyni zamanda tapşırığın həlli əyləncəli tiptə olduğu üçün sözlərin sinoniminin daha tez qavranılmasına şərait yaradır. Sinonimlərin tədrisi zamanı komandalar şəklində işləmək, fikir mübadiləsi aparmaq dərsin daha fəal keçməsinə gətirib çıxarır.

Bütün nitq hissələrində sinonimlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin əsasən, isim, sifət və feillərdə sinonimlərin daha çox olduğunu müşahidə edirik. Sinonimlər yalnız quruluşca sadə olmur, düzəltmə və mürəkkəb sinonimlər də dilimizdə az deyil. Belə olan halda sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə sinonim sözləri yaratmaq olar. Bununla bağlı aşağıdakı tapşırığa diqqət edək. Boşluğa elə şəkilçilər yazın ki, sinonim cütlüyü yaransın.

İri-böyü...(k)	şor-duz...(suz)
əlvan-rəng...(li)	möhkəm-güc...(lü)
geniş-en...(li)	qoca-yaş...(lı)
savad-bil...(ik)	dar-en...(li)

Antonimlər əks mənalı sözlərdir. Qeyd edək ki, sözün leksik mənasının izah olunmayollarından biri də onun antonimini müəyyən etməkdir.

Antonimlərin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Sinonimlər kimi antonimlər də yalnız eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Məs., Çalışan və tənbel sözləri bir-birinə zidd mənalara bildirsə də, fərqli nitq hissəsinə aid olduqları üçün antonim sözlər hesab olunur. Biz eyniköklü sözləri antonim hesab edə bilmərik. Məs.: ağıllı-ağılsız sözləri antonim hesab olunmaz. Feilin inkarlıq kateqoriyası yaradan –ma, -mə şəkilçisi antonim yaratmaz. yazmaq-yazmammaq sözləri antonim deyil, bu sözün doğru antonimi pozmaqdır. Antonimlərə bütün nitq hissələrində rast gəlinir. Bədii ədəbiyyatda antonimlərdən təzad yaratmaq üçün istifadə edilir. Frazеoloji birləşmələr arasında da antonimlik özünü göstərir. Bu mövzu orta məktəblərin V sinif dərslərlərində Leksikologiya bölməsində tədris olunur. Antonimləri şagirdlərə izah edərkən təbiətdə hər hadisənin əksinin olduğunu, insanın hissələrinin ziddiyyətli olduğunu, fəsilərdə özünü göstərən ziddiyyətli xüsusiyyətləri, günün hissələrini (gecə, gündüz, sığır, axşam) dünyanın şimal və cənub qütbünü, şərq və qərb yarımkürələrini və s nümunələr göstərməklə bu anlayışları ifadə edən sözlər-antonimlər barəsində ilkin məlumat vermək olar. Sinonim, antonim, çoxmənalı və omonim sözlərin tədrisi zamanı sual-cavab, söz asossiasiyası, müzakirə kimi tədris üsullarından istifadə etmək olar. Söz

asossiasiyası üsulunun tətbiqi ilə verilən tapşırıq nümunəsinə nəzər salaq. *Gördüyünüz işarələri bir sözə ifadə edin. Ifadə etdiyiniz sözlər bir-birilə yaxın mənalıdır, yoxsa əksmənalıdır?*

Antonim sözlərə bədii ədəbiyyatda da tez-tez rast gəlirik. Bu səbəbdən də mövzunun dərinlən mənimsədilməsi üçün ədəbiyyat dərslərinə inteqrasiya etmək daha məqsədəuyğun olar. Bundan əlavə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı tapşırıq nümunəsi uğurlu hesab oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova Ş., Mərdanova S., Manaflı X. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, 2016
2. Abdinova R., Hüseynova N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 448 s.
3. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, 280 s.
5. Azərbaycan dili 5-ci sinif dərslisi. Bakı, 2018
6. Bəliyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003
7. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından bəzi mühazirələr. Bakı, 2007, 419 s.
8. Bəliyev H. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997, 476 s.

Açar sözlər: Sinonim, omonim, antonim, çoxmənalı sözlər, təlim

Key words: synonym, homonym, antonym, polysemantic words, training

Ключевые слова: синонимы, омонимы, антонимы, многозначные слова, обучение

Xülasə

Orta məktəblərdə tədris olunan bütün fənlərin qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri şagirdlərdə nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bütün fənn müəllimləri bu məsələdə məsuliyyət daşıyır. Lakin bu istiqamətdə əsas yük Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənni müəllimlərinin üzərinə düşür. Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün dilçiliyin ən maraqlı şöbələrindən biri olan leksikologiyanın tədris olunmasının əvəzsiz rolu vardır. Leksikologiya bölməsində sözlərin məna rəngarəngliyi - həqiqi və məcazi mənası, yaxın və əks mənası, leksik və qrammatik mənası, ilkin və törəmə mənası və s. tədris olunur.

Резюме

Одной из основных целей, стоящих перед всеми предметами, преподаваемыми в средних школах, является развитие речевых навыков у учащихся. Все учителя-предметники несут ответственность в этом вопросе. Однако основная нагрузка в этом направлении ложится на учителей Азербайджанского языка и литературы. Неоценимую роль для развития речи учащихся, обогащения словарного запаса играет преподавание лексикологии - одного из самых интересных разделов языкознания. Многообразие значений слов в разделе лексикологии - их истинное и переносное значение, близкое и противоположное значение, лексико-грамматическое значение, первичное и производное значение, омонимы и т.д. это преподается.

Summary

One of the main goals facing all subjects taught in secondary schools is the development of speech skills in students. All subject teachers are responsible in this matter. But the main burden in this direction falls on the teachers of the Azerbaijani language and literature. Teaching lexicology, one of the most interesting departments of linguistics, has an invaluable role in developing students speech and enriching vocabulary. The lexicology section includes the variety of meanings of words - real and figurative meaning, close and opposite meaning, lexical and grammatical meaning, initial and derivative meaning, homonyms, etc. it is taught.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva